

Jelitai Woyciechowsky József (1889–1944) matematika- és csillagásztörténész emlékezete születésének 130. évfordulóján

In memoriam József Jelitai Woyciechowsky (1889–1944) a historian of mathematics and astrology at the 130th anniversary of his birth

Gazda István CSc

Semmelweis Egyetem Népegészségtani Intézet

forrajjud@gmail.com

Initially submitted March. 10, 2019; accepted for publication Apr. 20, 2019

Abstract

József Jelitai was a well-known scholar of science history, as well as an invited university professor between the World Wars. He was an exceptional researcher of primary sources and his oeuvre is of lasting significance. Among Jelitai's numerous topics of research are the mathematician and philosopher Pál Sipos, the life and works of Farkas and János Bolyai, and astronomer Károly Nagy, and Hungarian ties of C. F. Gauss

Kulcsszavak: matematikatörténet, csillagásztörténet, Csernák László, Sipos Pál, Bolyai Farkas, Bolyai János, C. F. Gauss, Nagy Károly

Keywords: history of mathematics, history of astronomy, Ladislaus Csernák, Paulus Sipos, Johannes Bolyai, Wolfgang Bolyai, C. F. Gauss, Carolus

Jelitai József 1889-ben született, lengyel családból származott, eredeti családi neve Woyciechowsky volt, s csak 1934-ben magyarosította nevét Jelitaira. Középiskolai tanulmányait a budapesti Tavaszmező utcai főgimnáziumban végezte, ahol 1907-ben érettségizett.¹ Ezt követően a Tudományegyetemen és a Műegyetemen tanult, s 1912-ben szerzett középiskolai tanári oklevelet. Ezután a Szent István reálgimnázium matematika és fizika tanára lett, s 1934-ig a könyvtárosi tisztelet is betöltötte. Ezt követően a Toldy Ferenc nevét viselő főreálban tanított matematikát és gyorsírást, majd 1941-től haláláig az óbudai Árpád Gimnázium matematikatanára volt. Időközben a Tanárképző Intézet gyakorlógimnáziumába is jelölték, de a tanári állást mégsem ő kapta meg. 1927-ben nősült meg, felesége Lajos Mária, a II. kerületi Állami Tanítóképző egyik vezetője volt.

Jelitai József tudománytörténeti dolgozatával szerzett 1932-ben bölcsészdoktori oklevelet a debreceni Tudományegyetemen, majd hat évre rá ennek az egyetemnek, 1942-ben pedig a budapesti Tudományegyetemnek lett magántanára, s mindkét helyen a matematika történetét adta elő. Európa 23 államában járt, s tartott előadást matematikai kongresszusokon a matematika magyarországi történetéről. Több hazai tudóstársaság is tagjává választotta.

A matematikának és a csillagászatnak kiemelkedő tudású művelője volt, s az effajta kutatásokra az indíttatást Dávid Lajostól, Debrecen neves professzorától kapta, hiszen maga írja egyik cikkében: „Dávid Lajos buzdítására évek óta gyűjtöm az anyagot a matematika magyarországi történetéhez”.²

¹ A főgimnáziumban egyidőben érettségizett nagyapámmal, Scheiber Vilmosmal, a későbbi neves sebészfőorvossal. Fizikatanárunk a későbbi jeles zeneszerző, Kacsóh Pongrác volt.

² Nyilván Dávid hívta fel a figyelmét a még feldolgozatlan Bolyai-dokumentumokra is. Ekkor már megjelent Dávid Bolyai-könyve és egyik jelentős előadása is: Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága. (Bp., 1923); Dávid Lajos: Debreceni régi

Elsőként dolgozta fel a XVI. században élt Pühler Kristóf munkásságát, akinek 1563-ban kiadott geodéziai kötete csak Jelítai halála után néhány évtizeddel jelent meg magyar fordításban.³ Éveken át tartó vizsgálódásának eredményeként tudta az olvasók elé tárni a XVIII. század második fele kiváló magyar matematikusának, Sipos Pálnak az életét és munkásságát is. (Sipos életművét mélységében ő dolgozta fel először, s pl. az Új Idők Lexikonában ő írta meg a Sipos szócikket, akit a korábbi lexikonok nemigen tárgyaltak.) Ez a könyve barátja és kortársa, Dávid Lajos jóvoltából a debreceni Tudományegyetem kiadványainak sorában jelent meg 1932-ben, több mint száz nyomtatott oldalon. E művéből kitűnik, hogy a tudománytörténet-írás valamennyi fortélyát jól ismerte, s kiterjedt levelezést folytatott mindazokkal a külföldi levéltárakkal, ahol Sipossal és más magyar tudósokkal összefüggő adatokra lehetett számítani. Sipos Pál életútjának feltárásával együtt foglalkozott a Telekiek munkásságával éppúgy, mint a Bernoulliak magyarországi kapcsolataival, s természetesen a Bolyaiak, s hozzájuk kötődően Gauss és Encke magyar vonatkozásaival. Kutatta a Sipos kortárs, Csernák László matematikus munkásságát éppúgy, mint a reformkorban élt Nagy Károly egykori bicskei csillagvizsgálójának történetét, s emellett még jó néhány más fejezetet is feldolgozott tudományunk múltjából.

A már említett Teleki József gróf (1738–1796) ugyancsak a XVIII. század második felének kiváló gondolkodója volt, s az ő útinaplójának tükrében igyekezett bemutatni Daniel és Johann Bernoulli munkásságát, hiszen Teleki mindkettejükkel levelezett, s személyesen is ismerte őket. Ugyancsak Teleki naplója nyomán emelt ki néhány értékes részletet Clairaut és d'Alembert munkásságából; az utóbbi tudóst nemcsak a nevét viselő tételek nyomán ismerjük, hanem azért is, mert 1751-ben ő írta a Nagy Francia Enciklopédia előszavát. A magyar művelődéstörténet-írás büszke is a Teleki-családra, amelynek kiemelkedő, egykoron külföldön tanuló tagjai Gauss-szal is kapcsolatba kerültek. Jelítai felkutatta Budapesten az Országos Levéltárban az itt lappangó Gauss- és Encke-leveleket, s ezekről 1938-ban jelent meg értékes publikációja.

A fenti adatokból kitűnik, hogy Jelítai József nemcsak a matematika, de a csillagászat honi történetének feltárását is megkezdte, s nemcsak Nagy Károlyról készített publikációt, hanem a Csillagászati Lapok első és második évfolyamában komoly közléssorozata jelent meg az asztronómia honi története legfontosabb, levéltárakban megbúvó adatsorairól is. Sajnos Bolyai-kutatásai éppúgy torzók maradtak, mint e csillagászati vizsgálódásai, s a tudománytörténet-írás nagy kárára 1944-ben közlekedési baleset áldozata lett.⁴ Ilyen tudású, a tudománytörténeti szakma mélységeit is feltárni képes, s a reáltudományokban is alapos jártassággal bíró historikusunk azóta is alig-alig akadt.

Gyarmati Béla

Jelítai (Woyciechowsky) József (1889–1944)⁵

Jelítai Woyciechowsky édesapja (Vilmos, erdélyi születésű budapesti banktisztviselő) és édesanyja (Nuridsán Mária, erdélyi örmény eredetű kereskedő-család leánya) első fiúgyermekként Budapesten született, 1889. december 5-én. Keresztszülei Lukács László pénzügyminiszeri tanácsos (a későbbi miniszter, majd miniszterelnök) és felesége voltak.

matematikusok. Debrecen, 1927. pp. 35–37. Különlenyomat a debreceni Tisza István Tudományos Társaság II. (orvos-természettudományi) osztályának munkáiból. II. köt. 4. füz. 1926. (Székfoglaló előadás a Tisza István Tudományos Társaság II. osztályának XXV. rendes ülésén. 1927. május 10-én.)

³ Pühler Geometria practica 1563-ból. Rövid egyben alapos bevezető a geometria helyes megértéséhez. Ford.: Petrovich Ede, sajtó alá rend., bev., életrajz: Poronyi Zoltán, Fleck Alajos. Pécs, 1974. Pécsi Geodéziai és Térképészeti Vállalat. 271 p., 26 t.

⁴ Néhányan tévesen hitték róla, hogy öngyilkos lett.

⁵ Forrás: http://tudosnapar.kfki.hu/j/e/jelitai/jelitei_gyarmati.html

Oklevelét 1912-ben a budapesti tudományegyetemen kapta.

A sport szerelmese

Fiatal korában szívesen sportolt. Apjához (az MTE egyik alapító tagjához) hasonlóan szeretett kirándulni, evezni, teniszezni. Egy 1917 körül készült dunai evezős képen érdekes társaságban látható: a stég mellett lebegő nyolcpár-evezős legénységében rajta kívül ott ülnek a "Horthy-fiúk" (mögötte), akikről akkoriban még senki sem sejtette, milyen sors vár rájuk.

1. ábra Jelítai Woyciechowsky József,

2. ábra 1917 körül: egy csónakban a Horthy-fiúkkal (Jelítai jobbról az ötödik)

Majd másfél évtizedes ismeretség és közös túrák sorozata után, 1927. december 16-án kötött házasságot dr. Lajos Máriával, aki szintén okleveles tanár volt és szintén publikált.

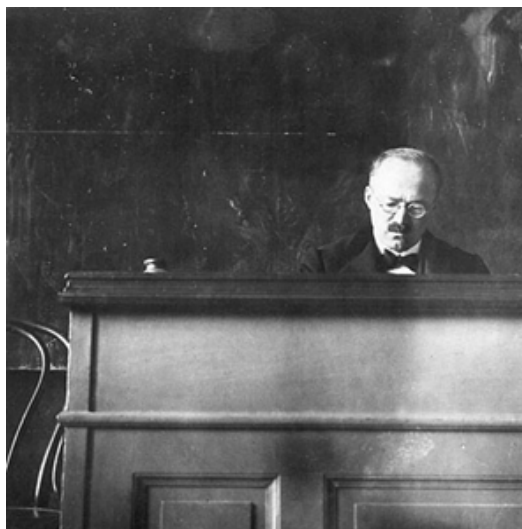
1932 után a névmagyarosítási divatot kihasználva Vilmos öccsével együtt megváltak az oly sok veszéllyel járó Woyciechowsky névtől (amit soha senki nem tudott hibátlanul se leírni, se kiolvasni) és belügyminiszteri jóváhagyással a nevüket a Jelítai előnév felhasználásával mindketten Jelítaira változtatták.

A tudóstanárr

Jelitai József a haláláig budapesti gimnáziumokban tanított matematikát, fizikát és gyorsírást, de emellett jutott ideje matematikatörténeti kutatásokra is. (A budapesti Árpád Gimnázium még 2007-ben is szerepelteti honlapján, mint az iskola 1912–1934 közti nagyra becsült mennyiségtan-geometria tanárát.)

3. ábra Jelitai József, 1932 táján

Jelitai József dolgozatjavítás közben

Tanári tevékenysége mellett számos értekezést írt a hazai matematika történetéről, érdemeket szerzett a két Bolyai hagyatékának feldolgozásában. (1938-ban megtalálta Bolyai Jánosnak 48 éves korában, a nagyszombati katonai parancsnokság által kiadott útlevelét is). A Bolyai-kutatásban elért eredményei máig mértékadók. A debreceni és a budapesti tudományegyetem magántanára lett a matematika történetéből (1938, ill. 1942). Kézirati hagyatékát a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára őrzi.

4. ábra Jelitai József utolsó fényképe, 1944

Főbb művei: "Sipos Pál élete és matematikai munkássága" (Bp., 1932, máig ezt tartják a legértékesebb munkájának); "Zur Geschichte der Mathematik in Ungarn"; "Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki-útinaplók és levelek tükrében"; "Csernák László"; "Levéltári adatok a csillagászat hazai történetéhez".

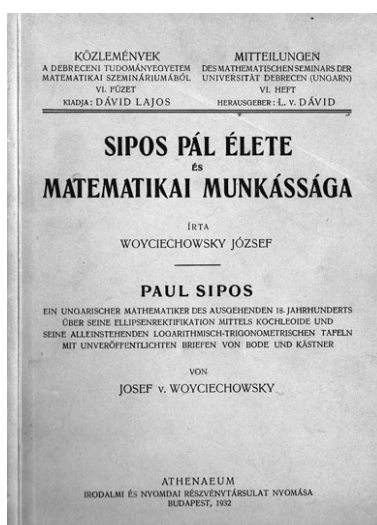
A hivatalos megalakulás első fázisában a Csillagászati Szakosztály 1943. november 10-i intézőbizottsági ülésén intézőbizottsági tagjaként közreműködött a Természettudományi Társulat Műkedvelő Csillagászati Alosztályának létrehozásában.

1944 őszére tanártársai többségét már evakuálták, ő is elutazhatott volna a fővárosból, de kötelességtudata és kényelemszeretete visszatartotta. Felesége levélpapja szerint *"nincs nagy kedve elmenni, mert az ágyak, a víz valószínűleg nem olyan jó, mint Bpesten"*. Igaz, hogy: *"viszont olcsón és nyugodtan lennénk"*. (Így szabja ki az ember önmaga sorsát!)

Halálos balesete

1944. október 2-án este erős ködben utazott Óbudáról hazafelé a HÉV-vel, amikor légiriadó miatt mindenkit leszállítottak. Ő elgondolkodva bandukolt hazafelé a síneken. Ekkor már erős szemüveget kellett viselnie, ami azonban nemrég megsérült, és a lencse pótlását akkoriban Jena-ból kellett megrendelni, ezért átmenetileg a régi, már nem igazán alkalmas szemüvegét viselte. Ráadásul, hajlamos volt mélyen elmerülni gondolataiba, észre sem véve a külvilág eseményeit. A HÉV kiengedte a féket és elkezdett továbbgördülni a végállomás felé. A ködben későn fékezve halálra gázolta az előtte bandukoló professzort. Nem öngyilkos volt: erre nem volt oka és pedáns egyéniségétől végtelenül távol állt volna a halálnak egy ilyen brutális módja.

Gyászjelentése szerint *"dr. Jelitai József, a III. ker. állami gimnázium tanára, a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára"* volt. Jelitai (Woyciechowsky) József emlékére a magyar tudománytörténet méltóképpen ismeri és őrzi. Jelitai (Woyciechowsky) József a Fiumei-úti temetőből Farkasrétre átköltöztetett édesapjával és 1973-ban meghalt feleségével, dr. Lajos Máriával (és annak néhány rokonával) közös sírban nyugszik a Farkasréti temető 6/5-1-50/51 jelű helyén.

5. ábra Sírja a Farkasréti temetőben, egyik legfontosabb műve

Jelitai József főbb tudománytörténeti publikációi

Összeállította: Gazda István

Sipos Pálra (1759–1816) vonatkozó kutatásai⁶

Sipos Pál élete és matematikai munkássága. Bp., 1932. Athenaeum. 124 p. (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Matematikai Szemináriumából VI.)

Woyciechowsky József néven publikálta

Ism.: Magyar paedagogia 43 (1934) pp. 39–40.; Századok 67 (1933) No. 9–10. pp. 467–468.; Irodalomtörténet 22 (1933) No. 1. p. 52.; Napkelet 11 (1933) No. 7. p. 537.

Sipos Pál egy kézírata és a kochleoid. = Matematikai és Fizikai Lapok, 1934. pp. 45–54.

Le Mathématicien hongrois Paul Sipos. = Archeion, 1934. pp. 298–306.

Sipos-kéziratok a gyömrői Teleki-levéltárban. = Matematikai és Fizikai Lapok, 1935. pp. 134–138.

Bolyai Farkasra és Bolyai Jánosra vonatkozó kutatásai

Bolyai Farkas egy ismeretlen levele (gróf Teleki Józsefhez) és az Institutum Pensionale Hungaricum. = Matematikai és Fizikai Lapok, 1937. pp. 168–172.

Újra megjelent a következő kötetben: Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas. Összeállította: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. 766 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 25.)

Bolyai Farkas arcképehez. = Matematikai és Fizikai Lapok, 1938. pp. 200–203.

Önéletrajzi részletek Bolyai János Üdvtanában. = Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1939. pp. 35–40.

A periodika CD-ROM változata: Arcanum, Bp., 2014.

Bolyai János 1849. május 13-án kelt jelentéstervezete. = Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1939. pp. 708–715.

A periodika CD-ROM változata: Arcanum, Bp., 2014.

A két Bolyai domáldi haszonbérszerződési tervezete. = Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1940. pp. 842–845.

Újra megjelent a következő kötetben: Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas. Összeállította: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. 766 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 25.)

A periodika CD-ROM változata: Arcanum, Bp., 2014.

Teleki József életművéhez kapcsolódó kutatásai

Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki-útinaplók és levelek tükrében. = Matematikai és Fizikai Lapok, 1936. pp. 142–160.

⁶Siposról lásd még: Makkai Ernő: Sipos Pál kisebb filozófiai művei. [Szellem és élet](#) 6 (1943) No. 3-4. pp. 157–170.; Makkai Ernő: Sipos Pál és Kazinczy Ferenc. Kolozsvár, 1944. Erdélyi Múzeum-Egyes. 21 p. Online: <http://mek.oszk.hu/07900/07922/07922.pdf>; Weszely Tibor: A magyar matematika első aranyérmese, Sipos Pál (1759–1816). Természet Világa 129 (1998) III. különszám pp. 11–15.; Tóth Zoltán: A szabadság filozófusa: Sipos Pál (1759–1816) liberális teológiája. Confessio. A Magyarországi Református Egyház figyelője 23 (1999) No. 3. pp. 46–50.; Kiss Endre József: Sipos Pál és Sárospatak. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 22 (2012) pp. 119–127.; Laczik Bálint, Lakos Péter: A kochleoid vonalzó. Fizikai Szemle 62 (2012) No. 7–8. pp. 226–228.; Berényi Zsuzsanna Ágnes: Sipos Pál szabadkőműves kapcsolatairól. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 23 (2013) pp. 335–338.

Clairaut, La Condamine, d'Alembert és kortársaik egykorú Teleki-utinaplók tükrében. = Matematikai és Fizikai Lapok, 1937. pp. 173–199.

Bolyai Farkas egy ismeretlen levele (gróf Teleki Józsefhez) és az Institutum Pensionale Hungaricum. = Matematikai és Fizikai Lapok, 1937. pp. 168–172.

Bernoulli Dániel és Clairaut levelei Teleki József grófhhoz. = Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1938. pp. 501–508.

A periodika CD-ROM változata: Arcanum, Bp., 2014.

Gausshoz és magyar kapcsolataihoz kapcsolódó kutatásai

Gauss és Encke-levelek az Országos Levéltárban. = Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1938. pp. 136–144.

A periodika CD-ROM változata: Arcanum, Bp., 2014.

Briefe von Gauss und Encke im Ungarischen Landesarchiv. = Vierteljahrschrift der Astronomischen Gesellschaft, 1938. pp. 44–52.

Adatok Gauss asztronómiai munkásságának jellemzéséhez. Idézetek kortársaihoz írott leveleiből. = Csillagászati Lapok, 1940. pp. 49–61.

Az 1563-as geodéziai szakkönyvhöz kapcsolódó kutatásai

Magyar tudós mélységmérője 1563-ból. = A Tenger, 1937. pp. 130–132. és ua. németül is

Gyakorlati Geometria magyar szerzőtől 1563-ból. = Geodéziai Közlöny, 1937. pp. 166–171.

Csillagászati eszközök és adatok magyar szerzők könyvében 1563-ban. = Csillagászati Lapok, 1938. pp. 22–26.

Fejezetek a csillagászat magyarországi történetéből

Csillagászati eszközök és adatok magyar szerzők könyvében 1563-ban. = Csillagászati Lapok, 1938. pp. 22–26.

Levéltári adatok a csillagászat hazai történetéhez. I–II. = Csillagászati Lapok, 1938. pp. 85–92, 137–143; 1939. pp. 17–29, 49–54. és klny.: Bp., 1939. 32 p.

Nagy Károly (1797–1868) és bicskei csillagvizsgálója. = Csillagászati Lapok, 1941. pp. 81–105.

Online: http://mek.oszk.hu/05300/05391/pdf/Jelitai_Nagykaroly_Csill.pdf

Rövid összefoglalók a magyarországi matematika történetéről

Zur Geschichte der Mathematik in Ungarn. = Archeion, 1936. pp. 350–354.

Der Unterricht der Mathematik an der höheren Schulen Ungarns vor und nach dem Weltkriege. = L'Enseignement Mathématique, 1937. pp. 259–262.

The History of Mathematics in Hungary before 1830. = National Mathematics Magazine, 1937. pp. 125–130.

Zur Geschichte der Mathematik in Ungarn. = Comptes Rendus du Congrès International des Mathématiciens. II. Oslo, 1937. p. 279.

The Fourth International History of Science Congress, Prague, Sept. 22–27., 1937. = National Mathematics Magazine, 1937. nov.

Két fejezet a magyarországi matematika történetéből

Csokonai Vitéz Mihály a matematikáról. (Beszédtörödédek). = Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok, 1934. pp. 2–3.

Csernák László (1740–1816). = Debreceni Szemle, 1937. pp. 153–159. és klny.: Bp., 1937. 8 p.
Online: http://mek.oszk.hu/05400/05407/pdf/Sarvari_Mat_Csernak.pdf

Egyéb tudománytörténeti írása

Tudomány és reformáció. = Református Figyelő, 1932. p. 427.

Bujdosó Ernő: A matematika didaktikája Bolyai Farkasnál. = [Magyar paedagogia](#) 43 (1934) pp. 182–183.

Ism.

Tudománytörténeti szócikkek az Új Idők Lexikonában (1–24. köt. Bp., 1936–1942.).

Kuniyeda, M.: Summary report on present tendencies in the development of mathematical teaching in Japan. = [Magyar paedagogia](#) 46 (1937) pp. 219–220.

Ism.

Hárs János: Hogyan számolt Magyarországi György mester 1499-ben? = [Magyar paedagogia](#) 46 (1937) No. 9–10. pp. 277–278.

Ism.